

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

**TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
VII**

BOZLAKLARDA TARİHİ OLAYLAR

Arş.Gör. Nerin KÖSE

Anlatı geleneğimizi teşkil eden sözlü ürünlerimizin hemen hepsi de, gerçek hayattaki çeşitli olaylardan az ya da çok etkilenmiş; hatta sadece anlatının yaygın olduğu cemiyeti etkileyen önemli bir vakaya dayanan ürünler bile teşekkül etmiştir. Nitekim çeşitli devirlerde Türkler'in içinde buldukları sosyal şartların ve siyasi nizamın sonucu ortaya çıkan tarihi hadiseler hemen her anlatı türüne konu olmuş, çeşitli ürünlerde anlatının mahiyetine, yaygın olduğu yöreye, olayın önemine, dinleyiciye göre farklılıklar göstermiştir.

Milletlerin tarih öncesi ve sonrası dönemlerinde çağı belli olan ve olmayan; yazılı belgelerde rastlanılan veya sadece sözlü gelenekte karşımıza çıkan kişi ve olayları konu eden (1) efsanelerin bir bölümü tarihî olarak nitelendirilir. Meselâ belli bir yere (göl, dağ), yapıya (cami, köprü v.b.) kişiye (hükümdarlar, sivrilmiş ve ermiş kişiler v.b.); fetihlere, savaflara kısacası belli bir olaya dayanan ve "menkabe" olarak da nitelendirilen bu anlatılardan IV. Murat'ın Bağdad'a açtığı sefer sırasında kahramanlıklar göstermiş bir asker olan Genç Osman'ın "kellesini koltuğuna alarak savaşa devam ettiği "ni; yahut da savaşa girebilecek kadar büyüdüğünü göstermek için dudağına tarak sapladığı "nı sözkonusu eden motifi; çeşitli rivayetlerde bulabiliyoruz (2, s.100). Kahramanlıkları olağanüstülüklerle çevrelenen sözkonusu kişi ve olay hakkında tarihi kaynaklar bulunmaması halinde bu tür anlatılar, durum aydınlatıcı birer vesika değerindedirler (3). Ancak sözlü türlerin hemen hepsinde görüldüğü üzere anlatıcının söylediği hususları vesikalandırma gayreti, gözden kaçırılmaması gereken önemli bir husustur.

Halk inançlarımızın pekçoğuyla örülü olan destanlarımızda (1, s:39) da durum aynıdır. Dünyanın ve insanların yaratılışı ile, Altay Türkleri'nin mahalli bazı destan parçaları bir tarafa

birakılacak olursa Türk destanları bir çeşit "milli tarih" olarak nitelendirilebilir (4, s: 577-578). Nitekim sözlü olarak anlatıldıkları dönemlerde tarih olarak kabul edilen (1,s:39) ve Türk tarihindeki kahramanlıkların tipik bir aksi olan bu tür anlatılardan biri Oğuz destanıdır.

Uygurca yazılmış ve İslâmiyetten sonra da teşekkül etmiş varyantlarına göre sözü edilen anlatılardaki Oğuz' un ve oğlu Gün Han'ın savaşlarıyla Hun tarihindeki Mete' nin savaşları arasında büyük bir paralellik vardır (5, s:21). Yine Oğuz'un düşmanlarını yenip memleketini genişletmesi de Cengiz Han ve oğullarının geniş toprakları ele geçirmelerine benzemektedir (1, s: 45-46).

Müslüman Kırgızlar'la Budist Kalmuklar'ın din mücadelelerini anlatan(5) Manas destan dairelerinin (Manas, Semetay ve Seytek üçlüsünün) IX. ve X. yüzyıllarda teşekkül ettiği düşünülecek olursa, Batı Türkleri'nin Orta Asya'dan göçmeden önceki çağlarının incelenmesinde önemli bir kaynak olduğu (1, s:45) ortaya çıkar. Nitekim Kırgızlar "akın" denilen şairlerinin anlattıkları yarı dini, yarı tarihi hüviyetteki Manas'ta, kendi tarihlerini dinlediklerini ifade etmişlerdir (1, s:39).

Dede Korkut Destanları'nda ise Salur Kazan etrafında geçen olayların bir kısmı Oğuzlar'ın IX.-XI. yüzyıllarda eski vatanlarından, Sir Derya boylarında komşuları Peçenekler ve Kıpçaklar'ın savaşlarını, bir kısmı da yeni yurtları olan Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da Gürcüler'in, Abazalar'ın ve Trabzon Rumları'nın yurtlarına Türkmen boylarının akınlarını ve söz konusu komşularıyla türlü münasebetlerini hikâye edilmektedir. Bir başka ifadeyle eser "Anadolu öncesi Oğuz destanı" ile "Anadolu Türkmen destanı"nın kaynaşmış şeklidir (1, s:49).

Ancak şu hemen ifade etmek gerekir ki destanlar, belli bir tarihi olayın edebi ifadesi olarak görülmemelidir. Tarihi olay bu tür milli destanların meydana gelmesinde bir rol oynamakla beraber, vaka kahramanının anlatıda yaşadığı maceralara, izler halinde akseder.

Destanlarımızın yerini tutan halk hikâyelerimizde de aynı durum söz konusudur. Hikâyelerimizi masallardan ayıran ve

destanlara yaklaştıran en önemli husus gerek anlatıcı, gerekse dinleyici tarafından gerçek olarak kabul edilmesidir. Bunda âşıkların şahıs ve olayları vesikalandırmak gayretiyle beraber, bazı tarihi olayların hikâyesinin vakasını teşkil eden unsurlardan biri olmasının da payı vardır (2, s: 187-188). Meselâ Koroğlu hikâyelerinin kahramanlarının hepsi de Celâli kahramanlarıdır(6). Ayrıca destan geleneğimizden kalma alışkanlıkla halk Koroğlu' nu XVI. asırdaki Kafkas seferleriyle XVII. yüzyıldaki Bağdat seferlerine iştirak ettirmiş; İran seferlerinin epizotlar halinde çeşitli varyantlarına girmesini sağlamıştır (6, s: 233). Dadaloğlu hikâyelerinde ise "Osmanlı hükümetinin aşışetleri iskâna zorlamak için Cevdet Paşa' yı yollamasının ve bütün aşışet beylerinin silâhlanarak, Sultan Hamit'in fermanıyla gönderilen Firka-ı İslâhiye'ye karşı koymasını" anlatan olayı bulabiliyoruz (7). "Yaralı Mahmut ile Mahbub Hanım Hikâyesi"nde ise Osmanlı padişahının Gence üzerine seferini gösteren bir bölüm karşımıza çıkmaktadır (2, s:205). Ancak hikâye Osmanlı padişahının görüp hayran kaldığı "Çamçırak taşlar" şah Abbas'dan almak için Mahmut'un başkanlığında Gence' ye yola çıkılmasıyla başlamasına rağmen, olaylar Matmut'un Mahbub'u görmesi ve âşık olmasıyla yön değiştirirler (8). Kısacası tarihi olayların halk hikâyelerimize aksi, sadece bir iz halinde olup, entrik unsurlarla süslenerek hikâye geleneğine uydurulmuş özelliğindedir. (Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: 2, s: 187-205).

Anlatı geleneğimizin günümüze yakın dönemlerdeki şekli olan ve daha çok Güney, Güneydoğu Anadolu ile Ege bölgelerinde karşılaştığımız kısa hikâyelerimizden bozlaklara gelince, yukarıda kısa bir özetini vermeye çalıştığımız diğer anlatı türlerinden oldukça farklı bir durum karşımıza çıkmaktadır. Bir kere bazan bir "makam", bazan "anlatının nazım ve nesir kısımlarını belirten bir tür", ekseriyetle de "ağıt" olarak kabul edilen (9) bozlaklar mutlaka gerçek bir olaya dayanır (9, s: 143). Günümüzde de rastlayabileceğimiz türden bir taşıt kazası, beklenmeyen bir anda gerçekleşen ölüm, ihanet, iftira ve bunun yol açtığı trajik sonuçlar (sevgiliye kavuşamama v.b.) gibi olaylar, bozlakların teşekkülü için yeterlidir (9, s:143-146). Bir başka ifadeyle yaşanmış ve bazan cemiyetin bütününü, veya bir kısmını, bazan da sadece bir tek kişiyi

etkileyen bir olay olmadan bozlakların teşekkül etmesi söz konusu değildir. Bu sebeple memleketimizin neresinden derlenirse derlensin bu tür anlatıların meydana gelmesinde herhangi bir sebeple savaş, işgal vb. tarihi olayların da önemli bir yer tutacağı (9, s: 143-145) ortadadır. Yazımızda da bozlakların derlendikleri bölgelere göre çeşitleri, tarihi olayların bozlaklara tesiri ve bu tesirin şekli ile diğer halk anlatı türlerinden (efsane, destan, halk hikâyesi) farkı söz konusu edilecektir.

İncelemeye tabi tuttuğumuz ve bir kısmı Ege bölgesinden, ekseriyeti Güney illerimizden derlenen 69 bozlağın 23 tanesi tarihi bir olaya dayanmakta; aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere (Tablo:1) 'özellikle Güney ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinden derlenen metinlerde daha çok ve çeşitli vaka göze çarpmaktadır. Buna, bu tür olayların söz konusu yörelerde meydana gelmesi kadar, anlatı geleneğinin Güney illerimizde daha canlı olmasının sebep teşkil ettiğini sanıyoruz.

Bu yörelerden derlenen bozlakların bir kısmı "Genç Osman" adlı üç türkü olup, "1629-1630 yıllarında Şah Safi' nin vezir-i âzamı Hüsrev Paşa'nın Bağdat'ı almak maksadıyla düzenlediği İran Seferi" ile ilgilidir. Olay gerçekte şöyle cereyan etmiştir. 1629 kışında başlatılan sefer Dicle ve Zap sularının taşması yüzünden Bağdat'a ulaşamayan vezir-i azam, Kürt beylerinin sözlerine kanarak başka şeylerle oyalanır. Nitekim Şam Trablus Beylerbeyi Parmaksız Mustafa Paşa, Hüsrev Paşaya yardım için Kerbelâya geldiğinde oranın İranlılar tarafından işgal edildiğini görür. Durumu bildirmek için kendisine yazılan mektuba Hüsrev Paşa'nın cevabı, "Abaza Mehmet Paşa' nın adamlarından cesur bir yiğit olan Genç Osman'ın bir miktar askerle gönderilmesi" olur. Nefes, Hille, Remahiye'nin işgali ve Kerbelâ'nın muhafazası için görevlendirilen Genç Osman, 1630 yılında Bağdat'a almak için yapılan bir hücum sırasında topuğundan okla vurularak Dicle'ye düşer ve boğulur (10).

"Genç Osman" adını taşıyan üç metnin hiçbirinde, kahramanın katıldığı o seferde Bağdat'ın alınmadığından bahsedilmemektedir. Aksine 2 ve 21 no.lu bozlakların nazım kısmında:

Tablo: 1

Tarihi Olayların Adları ve Tanımlar	GÜNEY ANADOLU BÖLGESİ						EGE BÖLGESİ
	BENDER KALESİ- NİN DÜŞMESİ (1971)	1.DÜNYA SAVAŞI SONUNDA FRANSIZLAR' IN GÜNEY İLLERİMİZİ İŞGALİ (1919)	GENÇ OSMAN VE BAĞDAT'IN KUŞATILMASI	NİZİP SAVAŞI VE MISIR SORUNU- NUN SONU (1839- 1840)	HAÇIN'DA ERMENİ KATLIAMI (1909)	Aşiretlerin birbir- leriyle ve onları iskâna zorlayan Osmanlı Devleti' nin kuvvetleri ile mücadeleleri	15 Mayıs 1919 Yunanlılar' ın İzmir' işgali
Bozlak- ların Adı	* Bender Şehri	* Fransız işgali	* Genç Osman * Genç Osman * Genç Osman	* Beyoğlu	* Hacın Ağıtı	* Avşar Türküsü * Kozanoğlu İsyanı * Yavru Hasan	
Bozlak- ların Sayısı	1	1	3	1	1	16	1

Yıkıldı bayraktar, aldı bayrağı,
İ letti bedene dikti genç Osman!

Sabah namazında Bağdat kapısın
Allah, Allah dedi açtı genç Osman

(9, s:111)

ve

İbtida seferde Bağdat'ı aldı
Hopladı hendeği geçti Genç Osman
Yıkıldı bayraktar, kaptı bayrağı,
Getirdi hisara dikti Genç Osman.

(9, s: 126); (8) no.lu bozlağın da nesir kısmında "... Bağdat'ı alıp da Genç Osman'ın anasına verdiği sözü yerine getiremeyen padişah..." (9,s:116) şeklindeki ifadeler 2 ve 21 no.lu metinlerde Genç Osman'ın, 8 no.lu metinde ise IV. Sultan Murat'ın (9, s. 115-116) tarihi kaynakların aksine Bağdat'ı aldıkları yolundadır. Bunun, daha çok halk mukayyilesi ile ilgili olup, destan dönemimizden kalan "kahramanları idealize etme" ve "tarihi zaferlerle dolu olan Türk milletinin hiç bir ferdine yenilgiyi değil, başarıyı lâıyk görme" düşüncesiyle ilgili olduğunu sanıyoruz.

Tanzimat sonrası roman ve hikâyelerde de gördüğümüz "başını vermeyen şehit" motifi, Genç Osman türkülerinde de karşımıza çıkmaktadır, Nitekim 2 ve 21 no.lu metinlerin nazım kısımlarında:

Kelle kucakladı, üç gün dövüştü (9, s:111) ve

Kelle koltuğunda üç gün savaştı (9, s: 126) şeklinde;

8 no.lu metnin nesir kısmında ise "kellesini koltuğuna alarak dört yol ağzına düşmesi" (9, s:116) veya 8 no.lu metinde görüldüğü gibi "onun savaşa alınmasının padişaha rüyada söylenmesi" (9, s:115) biçiminde savaştan sonra birtakım efsaneler teşekkül etmesi yanısıra halk muhayyilesinin -geçmiş dönemlerden kalma bir alışkanlıkla olsa gerek- vaka kahramanına gerçektekenden daha farklı, olağanüstü bir kişilik yakıştırdığını göstermesi açısından

da değerlidir. Bu motifin tarihteki vakaya uygun olarak her üç hikâyede de Genç Osman'ın şehit olduğunu ifade etmesi ise, bozlağın tarihi gerçeğe yakından ilgisini göstermesi açısından önemli bir husus olduğunu hemen belirtelim. 8 no.lu bozlakta Genç Osman'ın yanında dönemin Osmanlı padişahı IV. Murat ile İran Şahı Şah Abbas'tan bahsedilmesi de, böyle reel motiflerdir. Türküde Hacı Bektaş-ı Veli' nin geçmesine gelince... Bunun hem -az önce sözünü ettiğimiz- idealleştirme geleneğimizle, hem türküyü yakanın dinî görüşüyle ilgili olduğunu sanıyoruz. Söz konusu olayın, bozlakların özelliğine de uygun olarak (9, III. bölüm, s:140) 2 ve 21 no.lu metinlerde nazım kısımlarında anlatılmasına (9, s:111, 126) rağmen, birinde hem nazım, hem de nesir kısmında hikâye edilmediğini de belirtelim.

Bu gruptaki diğer bozlak, "Hacın Ağıtı" (9, s: 144-145, 41 no.lu metin) adını taşımakta olup tarihte "Adana olayı" diye bilinen vakayla ilgilidir. Şöyle ki, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine patrikhanenin ve kiliselerin Anadolu'daki Ermenilerin Kliya adını da verdikleri Adana'ya göç ettirip yerleştirmeleriyle birlikte (11) olayların da temeli atılmış oldu. Zira Adana Ermeni delegesi Muşeng'in etrafında toplanan Ermeniler'in Türkler'e saldıracağı yolundaki şayialar, herkesi huzursuz etmeye başlamış; kadınlar'la çocuklar başka şehirlere yakınlarının yanına gönderilmeye başlanmıştı. Nitekim 14 Nisan 1909 da Ermeniler'in başlattığı saldırılarla birlikte Haçın, Dört Yol ve Sis kasabalarında büyük katliamlar oldu. Her iki tarafın da büyük kayıplar verdiği bu olayların ucu (12) birçok Ermeni'nin itilâf devletlerinden İngiltere ve Fransa hesabına casusluk yapmalarına ve bu yüzden birinin divan-ı harbe verilmelerine kadar gitmiştir (13).

"Haçın Ağıtı", nesir kısmında da açıklandığı üzere Ermeniler'in saldırıları sonucunda Kayacık Köyü' ndeki Yarpuzzâde Gaffar Efendi'nin eşi Melek Hanım'ın öldürülmesi üzerine söylenmiştir (9, s:144). Nazım kısmında ise olayın Hacın'da cereyan ettiğinden bahsedilmekle birlikte ağıtın yakıldığı kişiden hiç söz edilmez. Nitekim, türkü baştan sona Ermeniler'in bu tecavüzleri sırasında Mert Genco'nun ve memurların derilerinin yüzüldüğü; başkâtibin döve döve, Mürsel Efendi'nin kızının ve Kaytancı Hüseyin Efendi'nin ise vurularak öldürüldüğü;

Bebek pişmiş "ye" diyorlar

Et yapışmış gömleğine

.....

.....

Mahşer kazanı kurmuşlar,

Bebekleri kaynatırlar,

Gün görmedik hanımları,

Süngü ile oynatırlar

mısralarından da anlaşılacağı üzere çocuklara ve kadınlara yapılan insanlık dışı saldırılar ve davranışlar üzerine kuruludur (9, s:144-145). Kısacası bozlaşta anlatılan Ermeni mezaliminin boyutları, tarihi kaynaklardaki Bahriye nazırı Cemal Paşa'nın verdiği bilgiye uymaktadır. (12, s:70).

Ayrıca türküdeki:

Ayan olsun Doğan Bey'e (9, s:144) ve!

Yaşa Doğan Beyim, yaşa! (9, s:115) mısralarındaki şahıs, Mersin, Tarsus ve İslâhiye bölgelerindeki milli kuvvetlerden "Doğan Bey" takma adıyla anılan topçu kumandanı Kemal Bey'dir (14, s:74).

Üzerinde çalıştığımız diğer bozlaşın konusu ise, 1769 yılından itibaren Ruslar'ın çeşitli defalar kuşattıkları ve nihayet Celâyirli Gazi Hasan Paşa'nın sadrazamlığı zamanında ele geçirdikleri (bugünkü Moldavya'nın eski adı) Bender kalesi ile ilgilidir. Tarih kitaplarına göre 1783 yılında İsmail Kalesi önünde yenilen Rus kuvvetleri, Dinyester ırmağı yakınlarındaki Bender'i kuşatırlar. Bu esnada Rus orduları başkumandanı Potemkin, kale muhafızıyla zabitan ve halka hitaben "Bender'i kendi rızalarıyla teslim ettikleri takdirde hiçbir can, mal kaybı olmayacağı ve çocuklarına dokunulmayacağı; ayrıca istedikleri yere serbestçe gidebilecekleri" yolunda bir mektup yollar. Ancak kale muhafızı ve seraskeri gümrükçü İsmail Paşa'nın caydırmaya çalışmasına rağmen 1768 yılındaki istilânın da tesiriyle asker ve mühimmat noksanı olan halk, can ve mal kaygusuna düşerek, Ruslar'la anlaşmaya başlar ve nihayet yirmi maddelik bir mukavele ile kale teslim edilir. Bunun üzerine serdar-ı ekrem Gazi Hasan Paşa (1791) de kalenin

teslimine muvafakat eden vezir Ahmet Paşa ve Rizeli Zâde Abdullah Paşa ile Benderliler'in bazılarını idam ve sürgün eder (10, Cild: IV. 1.Kısım, s:554, 552-553).

Adı geçen olayla ilgili bozlak tezimizin IV. bölümünde 22 no.da kayıtlıdır (9, IV. bölüm, s:126). "Bender Şehri" adıyla Güney Anadolu'da yaygın olan bu türkünün nesir kısmında verilen "olayın Bender Kalesi'yle ilgili olduğu ve kalenin elden gitmesinde vezirin rolü", tarihi kaynaklarda verildiği şekildedir. Nazım kısmındaki

.....

.....

.....

Dini bütün vezir ister Bender'e

ve

.....

.....

.....

Zağlı kılınç, vezir ister Bender'e

mısralarından da anlaşılacağı üzere ne nesir, ne de nazım kısmında bahsi geçen vezir'in kimliği söz konusu edilmemiştir. Ancak biz, tarih kitaplarından bu kişinin "halkın ve içerideki askerlerin kaleyi teslim etmelerine muvafakat eden, daha sonra da bu davranışından dolayı idam edilen vezir Ahmet Paşa (aynı zamanda yeniçeri ağası)" olduğunu tesbit edebiliyoruz.

Hikâyenin nazım kısmında vezirin ihanetinden başka kale ve bu kalenin muhasarası sırasında can ve mal kaybından da söz edilmektedir:

Bender de dersin, küçük bir kasaba,

Kelleler kesile kesile döndü kasaba,

Dökülen kanlar, gelmez hesaba,

Dini bütün vezir ister Bender'e

*

*

Bulundu lokmanı, kalktı tabutu,
Yurda yara oldu kal'ası, burcu,
Atları devrilmiş, yığılmış hurcu,
Zağlı kıl inç, vezir ister Bender'e

Baştan sona savaşın vahşetinden bahseden bozlağın en dikkate değer yanı, Dinyester nehri yakınlarında olan bu kale ile ilgili ve XVIII. yüzyıla ait bir savaşı hikâye eden türkünün 1922-1931 yıllarında Alimantar Köyü'nde halâ yaşıyor olmasıdır. Bunu ya hikâyenin anlatıldığı yörede kökü Bender'e giden ailelerin yardımıyla olayın nesilden nesile aktarılmasına; ya da eskiden olduğu üzere, savaşa giden âşıkların terennüm ettiği mısraların bugüne kadar gelebilmesine bağlamak gerekmektedir. Ayrıca bir Türk vezirinin kendi milletinin zararına olan bir duruma ön ayak olmasının (bir manâda ihanetinin) bugün bile nefretle karşılanmasının payını da unutmamak gerekir.

Bir diğer bozlak da Birinci Dünya Savaşı'nın bitişinden sonra itilâf Devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşmaya başladıkları döneme geri gitmektedir: Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada Hicaz, Irak ve Suriye, işgal altında değildir. Ancak mütarekenin 7. maddesini yanlış yorumlayan İngilizler Irak, Suriye ve Hicaz'da yenildikleri halde Halep'i ve Urfa, Antep, Maraş'ı da işgal ederek Anadolu'nun güneyine yaklaşırlar. Daha sonra Fransa ile İngiltere aralarında yeni bir anlaşma yaparlar. 15 Eylül 1919 tarihli bu anlaşmaya göre İngiltere Filistin ve Irak; Fransa ise Suriye ve Lübnan'a "mandacı devletler" olarak yerleşeceklerdir. Bu anlaşma gereğince İngilizler daha önce aldıkları Halep, Antep, Urfa ve Maraş'ı da Fransızlar'a devrederler, yani yerleştikleri bölgelerdeki Ermeniler'le Türkler'e karşı işbirliği yapan Fransızlar'ın bu davranışları, onlara karşı Türk cephelerinin kurulmasına yol açar (14, s:73-75). Adı geçen tezimizde IV. bölüm 10 numarada kayıtlı olan bozlak -nesir kısmında da anlaşılacağı gibi- yukarıda bahsedilen işgal sırasında Kefergânili Mehmet tarafından söylenmiş olup Fransızlar'ın Türk halkına yaptıkları zülmü dile getirmektedir (9, s:117). Kısacası bozlağın nesir kısmında anlatının dayandığı yıl ve olay, tarihi kaynaklardaki gibidir. Nazım kısmına gelince.....

Ak kâğıda kara yazı yazarlar
Tabur edip askerleri dizdiler
"Türkük diyenlerin başın ezdiler,
Yesir kaldı vatanımız, köyümüz.

* *

.....

.....

Ağlaşır analar, ne yapsak bacı
Harap oldu vatanımız, ilimiz

* *

Vuruldu göğüsten akıyor kanı
Aldılar vatani, yoktur günahı (9, IV. bölüm, s:117-118).

satırlarından da anlaşılacağı üzere nazım kısmı baştan sona Fransızlar'ın bahsi geçen işgal sırasında Türkler'e yaptıklarını; genç ihtiyar, çoluk çocuk demeden herkesi öldürdüklerini anlatmaktadır.

Türküdeki:

"Hükümet yoktur ki haber eyliyek", (9, s:118) mısrasıyla Vahdettin hükümetinin bu olaya seyirci kaldığını anlatan şair, halkın tek ümidinin Mustafa Kemal olduğunu da;

Derdimizi Kemallar'a yanalım
Harap oldu vatanımız, yurdumuz.

* *

Sensin sahibimiz, biz neyleyek,
Toplanak da bir araya yürüyek

.....

.....

* *

Yetiş Mustafa Kemal'im, imdadın hani?
Yesir oldu vatanımız, elimiz (9, s: 118).

şeklinde ifade etmektedir.

Tarihi olaya tamamen uyan bu durumların yanında;

Şimarik'ten çıktı askerin ucu,
Kefergâni Türktür, affalmaz suçu

(9, s:117)

mısralarında sözü edilen "Kefergâni" ile "Şimarik" isimlerini haritada ve çeşitli tarih kitaplarında aramamıza rağmen bulamadık. Buna dayanarak eskiden bu şekilde adlandırılan bu yerlerin, bugün değişik bir şekilde anıldığını tahmin ediyoruz.

"Beyoğlu" adıyla tezimizin 146 sayfasında 43 no. da kayıtlı olan ve derlendiği yörede bu adla tanınan bozlak ise, XIX yüzyılın ortalarındaki Mısır problemiyle ilgilidir. Tarihi kaynaklara göre Osmanlı Devleti'ne her fırsatta isyan eden, gözü imparatorluğun topraklarında olan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 8 Temmuz 1833 teki Hünkâr İskeleyi antlaşmasından rahatsız olmuştu. Zira bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın herhangi bir saldırısına karşı yardım sağlamış oluyordu. Buna rağmen Kavalalı'ya Mısır ve Girit'e ek olarak Suriye valiliği'nin de verilmesinden hoşlanmayan II. Mahmut, İngilizler'in de kışkırtmasıyla Hafız Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu, Ali Paşa kuvvetlerine doğru yola çıkarır. (1839) yılında Nizip'te yapılan çarpışmada, Prusya kurmaylarının sözünü dinlemediği için savaşı iyi yönetemez ve ordusunun yenilmesine yol açar. Bunun üzerine donanma Mehmet Ali Paşa'ya teslim edilir. Ordu ve donanmasını kaybeden Osmanlı Devleti için sonuç, vahimdir (15).

Hikâyenin nesir kısmında türkünün "Hafız Paşa' nın Nizip'te yenilmesi üzerine kızkardeşi tarafından yakıldığını" vesikalara uygun şekilde öğrenmekle birlikte savaşın sebebi, Hafız Mehmet Paşa'nın mevki ve kime karşı savaştığı hakkında bir bilgi edinemiyoruz (9, s:146).

Nazım kısmında da aynı durumla karşı karşıya kalıyoruz:

Sen bir beyoğlu idin, abdalım dedin,
Her varlığın yerde zehir mi yedin?

Ananı, babanı yetim mi kodun?

Kalk kardeş gidelim iline doğru (9, s: 146)

* *

.....

.....

Soğuk ki su kattın benim aşım,

Kalk kardeş gidelim iline doğru (9, s:147).

satırlarından da anlaşıldığı gibi türkü boyunca anne, baba ve kızkardeşinin Hafız Mehmet Paşa'nın * Nizip'teki yenilgisine üzüldükleri anlatılır. Bunun yanında anlatıda Hafız Paşa'nın az ve öz konuşan biri olduğunu belirten:

Olurulmaza söz söylemez iken (9, s:147) mısraından başka, bu yenilginin onun mevkiini, rahatını ve varlığını etkileyeceğinden korkan kaygılı bir düşünce de kendini hissettirmektedir:

.....

Kuştüylü döşeyin döşenmez iken,

İbrişim kuşaklar kuşanmaz iken,

.....

* *

Altın bir çingirak taktım koşuma,

Beşyüz atlıyı düşürdüm peşime (9, s:147)

Dikkat edilecek olursa türküde savaşın nasıl olduğundan, Hafız Paşa'nın çatışmadaki rolünden değil de, bu yenilgi üzerine, türküyü yakanın hissettiklerinden bahsedilmektedir. Yani tarihi olaydan çok, olayın kahramanının özellikleri, onun için duyulan acı ön plâna geçmiştir.

Güney Anadolu Bölgesinden derlenen bozlakların bir bölümünü ise aşiretlerin gerek isyanlar, eşkiyalık hareketleri gibi iç karışıklıkların ortaya çıkması, devlete yeni gelir kaynakları bulmak için boş alanların ziraate açılması, uzun savaşlar sebebiyle iktisâdi buhranların (vergi arttırımı v.b.) doğması ve sınır bölgelerinden içe doğru bir göçün başlaması sebebiyle iskâna

zorlanması (16); gerekse XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra başıboş kalan Anadolu'daki iç karışıklıkların önlenmesinde devletin kendilerinden yardım istediği ve devlet içinde bir başka devlet olan âyanlıkları ele geçirişleri (17, s:3, 16, s:33) sırasında devletle veya bunlardan ayrı olarak çeşitli sebeplerle birbirleriyle kavgaları teşkil etmektedir. Nitekim bunlardan ikisi XVII. yüzyılın başlarında halka yaptığı baskı ve zulümleri önlemek maksadıyla Rakka'ya iskân edilen, ancak çeşitli vasıtalarla kaçan ve yeniden bu konuda ferman çıkarılan, 1712-1743 yıllarında orduyu meşgul eden Recepli Afşarı aşiretiyle Osmanlı kuvvetlerinin mücadelesi (16, s:115-116; 17, s:702-703) nin yanısıra, bu mücadelede, devlete karşı koyan bazı ileri gelenlerin idamı (16, s:116, 818 no.lu dipnot) ile ilgilidir (9, s:151-152; 7, s:30). Nitekim Maraş'tan derlenen ve adı bilinmeyen bir Avşar şairine ait olan, tezimizde 49 no.da kayıtlı bozlakla, Dadaloğlu'nun -bir yerde- hayat hikâyesinin söz konusu edildiği anlatıdaki türkülerden birinin nesir kısımlarında "Avşar aşiretinin hükümet kuvvetlerince bir yerde iskân edilmek istenmeleri üzerine silâhlanıp karşı koyduklarını belirtmekte (9, s:151; 7, s:27-29) olup, tarihi kaynaklarda bu konu ile ilgili bilgilere uymaktadır.

Türkünün hangi olaya dayanarak ortaya çıktığını açıklayan, bir yerde olayı özetleyen nesir kısmından sonra nazım kısımlarına baktığımızda, her iki türküde de birbirine benzer durumlarla karşı karşıya kalıyoruz. Dadaloğlu:

Kalktı göç eyledi Avşar elleri,
Ağır ağır giden eller bizimdir

.....

.....

*

*

.....

.....

Hakkımızda devlet etmiş fermanı,
Ferman padişahın, dağlar bizimdir

(7, s:30) mısralarıyla Osmanlı devletinin kendilerini iskân edecekleri bölgeye göçleri hususunda ferman yolladığını ifade

ederse de, yeni iskân bölgeleri olan Rakka'dan bahsetmemektedir. Bunda aşiret halkına ve türküleri söyleyen Avşar şairine göre göç edilen yerden çok, göçün ortaya çıkardığı sıkıntılı durumun daha önemli olmasının payı söz konusu olsa gerek. Türkünün son dörtlüğü ise göçü emreden fermana itiraz edip, silâhlanan aşiretle devlet kuvvetlerinin çatışma sırasında pek çok kişinin öldüğünü belirtmektedir:

Dadaloğlum, yarın kavga kurulur,
Öter tüfek, davlumbazlar vurulur,
Nice koç yiğitler yere serilir,
Öleñ ölür, kalan sağlar bizimdir (7, s:30).

Adı bilinmeyen ve gene bir Avşar şairine ait olan türkünün aşağıdaki satırlarında ise aşiretin daha çok savaş sonundaki durumu anlatılmaktadır:

Çalınmıyor davulları, sazları,
Avlanmıyor şahanları, bozları,
Oynamıyor gelinleri, kızları,
Duydum parçalanmış ili Avşar'ın.

* *

Kara karmış şu daracık dağları
Örselenmiş bahçeleri, bağları (9, s: 152).

.....

Adı geçen çatışmada aşiret kuvvetlerinin yenilgiye uğratıldığından da bahsedilmektedir:

Elbendi'm de, bu iş bize güç oldu,
Osmanlı'da altınımız tunç oldu,
Gözü kanlı şahbazımız nic oldu,
Ermedi çakmağa eli Avşar'ın

Dikkat edilecek olursa her iki Avşar türküsünde anlatılanlarla tarihi kaynaklardaki bilgiler bazı eksikliklere rağmen uygunluk teşkil etmektedir.

Bu gruptaki bozlaklardan biri de XVIII. yüzyıl başlarında Maraş'ta faaliyette bulunan, daha sonra Adana'nın Kozan sancağında âyanlığı ele geçirerek aynı yüzyılın sonlarına doğru iyice güçlenen ve bir türlü iskân edilemeyen Kozanoğulları (17, s: 708-712) nın son isyanı üzerine söylenmiştir. Kaynaklara göre 1867 yılında Kozanoğlu Ömer Bey, padişahın emriyle Adana'ya davet edilir. Döndüğünde kendisine "elindeki yetkilerinin geri alındığını, hiçbir hükmü kalmadığını" bildirirler. Bunun üzerine oğlu Ahmet Bey, hükümete isyan ederse de, babasından çekindiği için Gâvurdağına geçer ve hükümeti oyalamaya çalışır. Ancak 1 yıl sonra, IV. Ordu Müşiri olduğu halde Cevdet Paşa'nın yanında "Kozan Harekâtı" için çalışan İbrahim Derviş Paşa tarafından İstanbul'a getirilir ve 1868-1877 yılları arasında mabeyinden aldığı ödenekle zorla iskân edilir (18, s:181-182; 19, s:552).

İşte tezimizin 140-143 sayfalarında 39 no.da kayıtlı olan ve olayın adıyla bilinen bozlak da, Kozanoğlu Ahmet Bey'in devlete isyan etmesi sebebiyle İstanbul'a götürülmesi üzerine Gâvurdağı'ndaki kadınlar tarafından yakılmış bir ağıttır. Hikâyenin ortaya çıkışının özetlendiği ve bozlakların yapısına bakarak uzunca tutulan nesir kısmındaki bilgi de tarihi belgelere aynen uymaktadır.

Bozlağın nazım kısmına gelince... Türkü daha çok Kozanoğlu'nun şöhretinin ve gücünün büyüklüğü üzerine kuruludur:

Bak ağanın yatağına,
Kekliğinin öteğine,
Cümle âlem dökülürdü,
Kozanoğlu eteğine.

Aynı düşüncenin ilk örneğini Divanu Lügati't-Türk'te:

Etil suyu aka durur

Kaya tübi kaka durur (5, 4, Fasikül s:255) şeklinde gördüğümüz mısraların, türküde -doldurma beyit olarak kullanılarak belirtildiği de olmaktadır:

Kızılırmak akmam demiş,
Etrafımı yıkmam demiş,
Ünü büyük Kozanoğlu
"Ben yarimden korkmam" demiş.

Bu kadar büyük bir hanedanın beyi olan Kozanoğlu' nun sürgün gidişini:

Ağalar da enli, döşlü,
Hatunları yüce başlı,
Eli zingir zingir kuşlu
Sürgün gidiyor beyimiz

mısralarında; bu sürgünde aşiretin ileri gelenlerinin ona arka çıkmayışını ise tenkidi bir şekilde:

Çıktım Feke'nin dağına,
Remil attım da bağına,
Aşiret sahip olmazsa
Geç beyim Gâvurdağı'na.

* *

Kızıl kızıl akıp gider,
Etrafını yıkıp gider
Aşiret sahip çıkmamış
Beyim boynu bükük gider

satırlarında buluyoruz. Tarihi gerçeklere uygun bir şekilde söylenmiş bu bozlakta Kozanoğlu Ahmet Bey'in Derviş Paşa'ya kanarak İstanbul'a gidişini anlatan:

Koyunu vurdum Eşme'ye,
Takatım yok bel asmaya,
Ar değil mi Kozanoğlu
Akif Paşa'ya düşmeye?

mısralarında "halkın bu saflığı ondan beklemediği"nin tenkidî ve sitemkâr bir şekilde belirtildiğini de gözardı edemeyiz.

Bir diğerk bozlak ise, XVIII. yüzyılda yaylaya ve kışlağa yapılan göçler sırasında yerleşik ahaliyi çeşitli şekillerde rahatsız eden Türkmen aşiretlerini sürgün etmek (16, s:110, 6-7); XVIII. yüzyıldan sonra ise Arap aşiretlerini baskısına karşı bir set teşkil etmek (16, s:7, 116- 117, 136) maksadıyla sınır boylarına iskân edilmesi istenen aşiretlerden İlbeyliler'le ilgilidir. Tarihi kaynaklara göre "harb", "darb"a dayanıklı olduğuna inanılan ve Rakkâ'ya iskân edilen çeşitli Türkmen aşiretleriyle Arap kabileleri arasındaki tartışmalar XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devletini uğraştıran konulardan biri olmuştur (3, s: 85-86).

Hikâyenin nesir kısmında XVII. yüzyılın sonlarında Basra tarafından gelen ve "Drei" diye adlandırılan Arap Kafilesi, İlbeyliler'e soluk aldırmadığı; koyunlarını yağma ederek vurup kırdıkları; hatta bu saldırılardan birinde kırk esir alarak ve Hasan adlı bir çocuğu öldürerek kaçtıkları; hikâyedeki türkünün şehit çocuğun babası tarafından yakıldığı belirtilmektedir (18, s:39-40). Görüldüğü gibi olayın sebebi ve türkünün ortaya çıkışı gerçeğe uygun olmakla birlikte, dayandığı tarihi olay hakkında aynı şeyleri söyleyemiyoruz. İlbeyli aşiretinden Hasan Ağa bu saldırının 1688'den sonra cereyan ettiğini söylediğine göre bozlağın dayandığı olayın gerçekleştiği tarih unutulmuş; vaka Osmanlı Devletinin içte ve dışta zayıflaması ve merkezin uzak illere yetişememesi yüzünden ayanlıkların ortaya çıktığı; aşiretlerin devletle olan münasebetlerinin bozulmaya başladığı yıllarla birleştirilmiş bir halde hatırlanır olmuştur.

Nazım kısmına baktığımız zaman tarihi olayla ilgili bilgiden ziyade babanın, bu çarpışmada şehit düşen oğluna olan duygularının ön plâna geçtiğini görüyoruz.

Öylen ile ikindinin arası,
Aldı beni kaşlarının karası,
Bilmem şahan yavrusu, bilmem ispir cöresi
Av ederken, ben yavrumu aldırdım.

*

*

Gökyüzünde çingırdağı çınladı,
Yere indi ciğerciğim dağladı,
Bilmem şahan, bilmem karakuşa uğradı,
Av ederken ben yavrumu aldırdım (18, s:39).

Türkünün üçüncü dörtlüğünde "Osmanlı Devleti" nin sınır boylarındaki Arap kabilelerini susturmak için yaptıklarının yeterli olamadığı" ve "yavrusunu düşman kurşunundan koruyamayan bir babanın karısına karşı suçlu duruma düştüğü" ifade edilmektedir:

Gelin bakın şu dağların otuna,
Osmanlılar binmiş Arap atına,
Benden selâm olsun Aşa Hatun'a
Av ederken ben yavrumu aldırdım (18, s:39).

Son dörtlük ise tamamen "Hasan'ın daha gençlik çağına girip, yaşlıları gibi at üstünde dağlarda gezemediğini, evlenemediğini, yani dünya zevklerini tadamadığını" belirten satırlardan müteşekkildir:

Elim ile şiveğimi düzmedim,
Kalem alıp kaşım, gözüm yazmadım,
Ardımanım Karadağ'ı gezmedim,
Harbederken ben yavrumu aldırdım (18, s:39).

Ege Bölgesi'nden derlenmiş olan ve aynı adla anılan üniversitemizin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki arşivde 58 no.lu kasette kayıtlı olan bozlak ise Birinci Dünya Savaşı sonunda Batı Anadolu'nun işgaliyle ilgilidir. Mondros müterakesinin imzalanmasından sonra İzmir'e çıkmalarıyla (15 Mayıs 1919) başlayan Yunan işgali Ayvalık, Soma, Bergama, Aydın, Nazilli, Salihli, Manisa, Alaşehir, Balıkesir'i de içine alan sahalara yayıldı ve gittikçe Yunan ordusu ile işgal edilen bölgelerdeki halk arasındaki bir savaş karakteri kazandı (14, s:59-71). İşte adı geçen lisans üstü çalışmamızda 62 no.da kayıtlı olan ve nesir kısmında "köyün en güzel kızının, o yöreyi işgal eden Yunan subayıyla evlenmesini, düşmanın yurttan atılmasıyla (1922) birlikte

Yunanistan'a gittiği kocasını -üç çocuğu olmasına rağmen- bırakıp vatanına dönmesini" anlatılan türkü, söz konusu işgalle başlayan olaylar dizisinin sonuçlarından sadece birisidir.

Bu hususun, tarihi kaynaklardakine uygun olduğunu gösteren nesir kısmından sonra türküye baktığımızda Yunan mezaliminden hiç bahsetilmeyerek sadece olayın nasıl başlayıp nasıl bittiğinin anlaşıldığını görüyoruz. Nitekim ilk dörtlükte kızın köyün en güzeli olduğunu; köy muhtarının -belki de kendini muhtemel bir zulümden korumak maksadıyla- onu bir Yunan subayına verdiği belirtilmiştir:

Yunan geldi pisledi,
Bir kabadayı istedi,
Ağlamandı hey nazik,
Muhtar seni gösterdi.

Üçüncü dörtlükte "Müslüman ile Hristiyan'a nikâh düşmeyeceği"ne dair İslâm anlayışı söz konusu edilmektedir:

Çiğ fasülye pişer mi,
Yere düşse şişer mi?
Sen Yunanlı, ben İslâm
Bana nikâh düşer mi?

Yunanlılar'ın 1922 Eylülünde İzmir'de denize dökülmesi üzerine genç kadının; kocası tarafından zorla ve bir müddet yüzerek Atina'ya gitmeye mecbur bırakıldığını ise son dörtlükten öğreniyoruz:

Çorapların yaşımış,
Ayakların üşümüş,
.....
Atina'ya aşırılmış

İkinci dörtlükte ise orada duramayan ve vatanını özleyen köylü güzelinin bir kayıkla herşeyi göze alarak Türkiye'ye döndüğünü anlıyoruz:

Yumurtanın kulpu yok,
Gözlerimde uyku yok,
Sür kayıkçı kayığı,
Yunanlı'dan korku yok.

Ancak dikkatimizi çeken şey, nesir kısmında bahsedilen üç çocuğun, Yunanistan'da bırakılıp bırakılmadığıdır. Onlardan bahsedilmemesini anneleriyle birlikte yurda döndükleri şeklinde yorumlayabileceğimiz gibi türküde "bir Türk kadınının kendi milletine zulm eden Yunanlılar'a -ne türlü bağı bulunursa bulunsun- gelin olamayacağını önemli tutulduğunu da düşünebiliriz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, destan ve klâsik halk hikâyelerinde ancak uygunluk gösterecek kadar ve bir iz halinde konu edilen tarihi hadiselerin, bozlaklara aksi oldukça değişiktir. Bu tür kısa anlatıların olmuş ya da olduğu rivayet edilen bir vakayı, daha doğrusu gerçek hayatı konu edinmesiyle ilgili olan bu durum, yukarıda sözü edilen anlatı türlerinden daha farklı olarak ele alınmasına sebep olmuştur. Zira bu tür hikâyelerin ortaya çıkış sebebi ve bozlağın kendisi, anlatıda konu edilen tarihi olaydır.

Bozlaklardaki tarihi olayların bir kısmını aşiretlerin birbirleriyle, başka kabilelerle ve Osmanlı Devleti'nin kuvvetleriyle olan çatışmaları teşkil etmekte olup, devletin içte ve dışta zayıfladığı XVII. ve XVIII. yüzyılın ürünleridir. Bunların yanında XVI. yüzyıla geri giden veya Cumhuriyet tarihimizle ilgili olan bozlaklar da vardır.

Bozlaklarda hikâye edilen olayın geçtiği yer ile, bozlağın derlendiği bölge ekseriyetle aynıdır veya yakın yerlerdir. Ancak anlatının derlendiği bölgede, çok uzak bir yerde geçen vakayla ilgili bozlağın söylendiği de olmaktadır.

Bu tür anlatıların nesir kısmı hikâyenin ortaya çıkmasına sebep olan olayın sebebi, sonucu, geçtiği yer, kahramanlar, hatta sıkça karşılaştığı gibi tarihi, gerçeğe uygun bir şekilde verilmektedir. Günümüze daha yakın teşekküllerde bahsi geçen unsurların daha çok; eski olaylara dayananlarda daha az olması ise geçen zaman ve anlatıcının hafızası ile olduğu kadar, söz konusu

olayın yöre halkı üzerindeki tesiri ile de ilgilidir. Burada önemli olan, olayla ilgili olarak verilen bilgilerin tarihi olayla paralellik derecesidir.

Tarihi olayın nasıl gerçekleştiğini ifade eden nazım kısmında ise vaka kahramanları bazan efsanevi bir görüntüyle, ekseriyetle de gerçek ölçü ve hüviyetleriyle ortaya çıkarlar. Ayrıca nazım kısmında olayın değil de, olayla ilgili trajik bir anının verildiği, hatta bozlağın bu duruma dayanarak ortaya çıktığı da olmaktadır. Bir başka ifadeyle bu tür anlatılarda bazan olayın hikâyesi değil, olayın o yörede yaşayanlar üzerindeki etkisi söz konusu edilir.

Bir başka hususta -özellikle aşiretlerle ilgili alanlarda- hikâyenin dayandığı tarihi olayın tenkit edilmesi, çatışmaların sebep olduğu ölme ve öldürme olaylarının halk üzerindeki etkileri, genellikle bozlağı yakan yakınları veya yaktırdıkları âşığın ağzından ifade edilmesidir.

Görüldüğü gibi bozlaklardaki tarihi olaylar destan ve hikâyedekine nazaran özellikle, nesir kısmındaki açıklamalarla gerçeğe daha yakın bir şekilde -olayın o yöredeki etkileri de gözden uzak tutulmadan- tenkidî bir tarzda verilmiştir.

Şunu özellikle belirtmekte yarar olduğunu sanıyoruz: Bozlaklardaki tarihi olayların sayısı, çeşidi veya aksediş şekli değil, bu tür anlatıların gerçek hayatla olan yakın münasebeti önemlidir.

NOTLAR

- 1) BORATAV, Pertev Naili "100 Soruda Türk Halk Edebiyatı", Gerçek Yayınevi, İstanbul 1978, s:106-108.
- 2) BORATAV, Pertev Naili, "Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği", Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946, s:251.
- 3) EVLİYAOĞLU, Sait; Şerif Başkurt, Türk Halkbilimi Reprodüksiyon Matbaacılık, Ankara 1988, s:35.
- 4) TİMURTAŞ, Faruk K., "Türk Destanları (Makale)" Türk Kültürü Dergisi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965.
- 5) BANARLI, Nihat Sami, "Türk Edebiyatı Tarihi", Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, 1. Fasikül s:13-14.
- 6) BORATAV, Pertev Naili "Folklor ve Edebiyat", Adam Yayıncılık ve Matbaacılık, İstanbul 1982, Cilt:2, s:239.
- 7) GÜRGEN, Fevzi "Dadaloğlu", Doyuran Matbaası, İstanbul 1982, s: 27-34.
- 8) MAKAS, Zeynel Abidin, "Yaralı Mahmut ile Mahbub Hanım Hi-kâyesi" (basılmamış yüksek lisans tezi) Erzurum 1979, s:37-44.
- 9) KÖSE, Nerin, "Türk Halk Edebiyatında Kısa Hikâyeler", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1989, III. Bölüm, s:139 (basılmamış yüksek lisans tezi)
- 10) UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Osmanlı Tarihi", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1951, III. Cilt, 1. Kısım, s:173-174.
- 11) SÜSLÜ, Azmi, "Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Van 1990, s:90.

- 12) CEMAL PAŞA (IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın 1920 de yazdığı "Hatıralar"ından sadeleştirilmiş) "Ermeni Sorunu" (Makale) Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler", Atatürk Üniversitesi Yayını, 1982, Ankara, s:68-71.
- 13) CENGİZ, H.Erdoğan, "Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s:295-296.
- 14) KARAL, Enver Ziya, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi", Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.
- 15) OKTAY, Emin "Tarih" Lise III. (Ders Kitabı) Atlas Yayınevi, İstanbul, s:244.
- 16) HALAÇOĞLU, Yusuf, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s:28-42.
- 17) ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s: 668-669, 708.
- 18) YALGIN, Ali Rıza, "Cenupta Türkmen Oymakları", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, II. Cilt, s:181-182.
- 19) İslâm Ansiklopedisi "Derviş Paşa" Maddesi, 3. Cilt, s:552.